

Х ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКОЛОГИЯ КОНГРЕСІ

(ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТҮРКОЛОГИЯ: ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАРЫ ЖӘНЕ ПӘНАРАЛЫҚ СИПАТЫ)

МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ЖИНАҒЫ

17-20 ҚАЗАН 2023
ТҮРКІСТАН/ҚАЗАҚСТАН

X. ULUSLARARASI TÜRKOLOJİ KONGRESİ

(MODERN TÜRKOLOJİ: TEMEL PARADİGMALAR VE DİSİPLİNLERARASILIK)

BİLDİRİ KİTABI

17-20 EKİM 2023
ТҮРКІСТАН/ҚАЗАҚСТАН

ТҮРКІЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ 100 ЖИЛДЫҒЫНА
TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN 100. YILINA

X. ULUSLARARASI TÜRKOLOJİ KONGRESİ
(Modern Türkoloji: Temel Paradigmalar ve Disiplinlerarasılık) / 17-20
Ekim 2023 Türkistan-KAZAKİSTAN
BİLDİRİ KİTABI

X Халықаралық Түркология конгресі
(Қазіргі заманғы түркология: ғылыми парадигмалары және
пәнаралық сипаты) 17-20 қазан 2023, Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
МАТЕРИАЛДАРДЫҢ ЖИНАҒЫ

EDİTÖRLER / РЕДАКТОРЛАР:

Prof. Dr. Bülent BAYRAM - док., проф. Бүлент Байрам
Doç. Dr. Cemalettin YAVUZ - док., доц. Жемалеттин Явуз
Dr. Madina Moldasheva - док. Мадина Молдашева
Jupar Tanaouova - Жұпар Танауова

**Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Yayımları**

Ankara
2023

ЯСАУИ «ХИКМЕТТЕРИ» КӨРКЕМ МƏТИН РЕТИНДЕ ТАЛУ / ф.ф.д., проф. Ж.А. ЖАҚЫПОВ-----	381
ISLÖM VA TURKIY KİTOBIY EPOSLAR / Davronbek ORİPOV -----	397
KÖPRÜLÜ AİLESİ VE AİLENİN ŞÂİR ÜYESİ: HÂSİM VE DİVÂN'I / Prof. Dr. Gency ZAVOTÇU -----	413
TURKIY TILDAGI HAMD G'AZALLARNING SHAKLLANISHI VA EVOLUTSIYASI XUSUSIDA / Doç. Dr. Karomat MULLAHODJAYEVA-----	435
KARAC'OĞLAN'IN 'ELİF'İ VE ÇUKUROVA BÖLGESİ ÂŞIKLARINDA 'ELİF' ŞİİRLERİ / Fatih KIRAN -----	457
YUNUS EMRE'DE DUYGU METAFORLARI / Dr. Çağla BARİKAN TOPÇU -----	475
TYPKİ FÖLÛKŁOPYHDAFY ƏYEL QYDAЙŁARDYŇ TPAHCFOPMAЦИЯCY / ф.ф.к., доц. Ақбота АХМЕТБЕКОВА, ф.ф.к., доц. Пакизат АУЕСБАЕВА -----	497
«ҚАЗАН» СИМВОЛИКАСЫ: С ҚОНДЫБАЙ ЗЕРТТЕУЛЕРИНДЕГІ ТАНЫМДЫҚ-МИФТИК ДЕРЕКТЕР / ф.ф.к., доц. Гүлжамал КОРТАБАЕВА -----	509
TYPAH ЖƏНЕ ИРАН ЖЕРИНДЕГІ ЕЖЕЛГІ НАНЫМ- СЕНИМДЕР / ф.ф.к., доц. Бақыт ƏБЖЕТ -----	523
ИHTEPHET FÖLÛKŁOPYDAFY ЖАНPЛАP TPAHCFOPMAЦИЯCY / ф.ф.к. Жұмашай PАҚЫШ-----	535
TÜRK DÜNYASINDA TEKNOLOJİ DESTEKLİ DİL ÖĖRETİMİNİN GÜNCEL DURUMU / Dr. Burak SÖZER -----	545
KIRGIZ TÜRKLERİNİN SOSYAL MEDYADAKİ DİL TUTUMLARI / Esra BOZDEMİR -----	561
TÜRKÖLÖJİ'DE DİJİTALLEŞMEYE ATILAN ADIMLAR: TÜRK EDEBİYATI İSİMLER SÖZLÜĖÜ VE TÜRK EDEBİYATI ESERLER SÖZLÜĖÜ PROJELERİ / Emine Sıdıka TOPTAŞ-----	575
MİSMİLDİRİK (BEDELDEĖİ KARGIŞ) ROMANI ÖRNEĖİNDE KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ESKİCİL VE TARİHİ SÖZ VARLIĖI / Oğuz ALPARSLAN ÇATAL-----	593
YENİSEY YAZITLARINDAN UYBAT II'TE GÖRÜLEN BİLİNMEĐİM SÖZÜ / Dr. Ahmet KARAMAN -----	609

**TURKIY TILDAGI HAMD G‘AZALLARNING
SHAKLLANISHI VA EVOLUTSIYASI XUSUSIDA**
**ON THE FORMATION AND EVOLUTION OF PRAISE
GHAZALS IN THE TURKIC LANGUAGE**

Karomat MULLAHODJAYEVA*

ANNOTATSIYA

Turkiy, xususan, o‘zbek adabiyotiga ham tavhid va munojot mavzusi va ruhi islom ma‘rifati bilan birga kirib keldi, har bir janrning poetik imkoniyatiga muvofiq unga moslashdi.

She‘riy janrlar takomillashib borgani sari ushbu mavzu ham janr talablaridan kelib chiqib taraqqiy etdi. Mazkur mavzuning g‘azal janridagi evolyutsiyasiga nazar tashlansa, hamd va munojot mavzusining bir g‘azalda ifoda topganligi kuzatiladi.

Hamd g‘azallarining nisbatan mukammal namunalari Temuriylar davridagi devonlarda – Atoyi, Lutfiy she‘riyatida uchraydi.

Hamdlarning eng yuksak namunalari Alisher Navoiy devonlaridan o‘rin olgan. Devon tuzish an‘analariga qat‘iy rioya etgan va ularni muayyan mezonlarda tartiblagan shoir “Xazoyin ul-maoniy”dagi har bir devoniga hamd g‘azallarni tegishli tartibda joylashtiradi. Shoirming hamd g‘azallarini tavhid hamd g‘azallar hamda munojot g‘azallar deb guruhlash o‘rinli. Ba‘zan bu ikki mavzuning bir g‘azalda uyg‘unlashgani ham kuzatiladi.

Hamd g‘azallar shoirning diniy-so‘fiyona qarashlarini o‘zida mukammal aks ettirgan – islom falsafasi, tasavvuf falsafasi g‘oyalarini teran umumlashtirgan san‘at asarlaridir. Ushbu turkum g‘azallar o‘zining alohida g‘oyaviy-badiiy xususiyatiga ega. Ular o‘z timsol va tashbehlari bilan ajralib turadi. Jumladan, bu turkum she‘rlar *quyosh, zarra, bahr, mavj, gul, bulbul, parvona, sham’, hubob, xuffosh* kabi ko‘plab timsollarning ramziy xarakter kasb etishiga olib kelgan. Navoiy bu turkum g‘azallarni yangiliklar bilan boyitdi, o‘z “men”i – dardi ifodasini katta san‘at darajasiga ko‘tardi. Bu shoirming novatorligidir.

Kalit so‘zlar: g‘azal, hamd, tavhid, munojot, timsol, badiiyat, evolyutsiya

ABSTRACT

The theme and spirit of monotheism and prayer entered Turkic, especially Uzbek literature along with the Islamic enlightenment, and adapted to it according to the poetic potential of each genre.

As the poetic genres improved, this theme also developed based on the requirements of the genre. Looking at the evolution of this theme in the ghazal genre, it is observed that the theme of praise and prayer is expressed in one ghazal.

Relatively perfect examples of Hamd ghazals can be found in the divans of the Timurid era - in the poetry of Atoyi and Lutfiy.

The highest examples of praises are found in the divans of Alisher Navoi. The poet, who strictly followed the traditions of creating divans and arranged them

*Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent/ O‘zbekiston (kmullahodjayeva@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0002-9556-3230>

according to certain criteria, placed the praise ghazals in each devan in "Khazayin ul-Maani" in the appropriate order. It is appropriate to group the poet's praise ghazals as monotheistic praise ghazals and prayer ghazals. Sometimes these two themes are combined in one ghazal.

Hamd ghazals are works of art that perfectly reflect the religious and Sufi views of the poet - deeply summarizing the ideas of Islamic philosophy and Sufism. This series of ghazals has its own special ideological and artistic character. It is distinguished by its symbols and allusions. In particular, the sun, particle, sea, wave, flower, nightingale, propeller, candle, bubble, huffosh, and many other symbols have become symbolic. Navoi enriched this series of ghazals with innovations and raised the expression of his "I" - pain to the level of great art. This is one of the signs of his innovative abilities.

Keywords: ghazal, praise, monotheism, prayer, symbol, artistry, evolution

Kirish

Hamd mavzusi har qanday janrga moslasha oladi. Shu jumladan, g'azalga ham. Turkiy adabiyot, xususan, o'zbek adabiyotidagi hamdlar tadqiqi shuni ko'rsatadiki, bu turkum g'azallar ham muayyan takomil bosqichlaridan o'tdi. Hamd g'azallar taraqqiyoti g'azal janri taraqqiyoti bilan bevosita bog'liqdir. Dastlab ushbu mavzu shoirlarning oshiqona g'azallari mazmuniga uyg'unlashib ketganligi, ularni ilg'ab olish mushkul kechishi ham kuzatiladi. Devon tuzish an'anasi ushbu turkum g'azallarning mavzu va mazmun jihatidan yanada mukammallashishiga olib keldi. Devonlarning basmalasi – ularning hamd g'azallar bilan boshlanishi zaruratga aylana boshladi. Devonlardagi bunday tartib Alisher Navoiydan oldin mukammal namoyon bo'lmagan esa-da, Atoyi, Lutfiy, Gadoyi kabi shoirlar devonlaridagi g'azallar orasida Allohni madh etuvchi, ayniqsa, tajalliy nazariyasining g'oyalari badiiy talqin etgan g'azallar mavjud. Ular tasavvufiy qarashlarning obrazlar va ramzlarga singdirilgan badiiy ifodasi – olam, odam va Ollohni birbutun ko'rish istagining mahsulidir.

Turkiy adabiyotda hamd g'azallar Alisher Navoiy ijodida o'zining yuksak cho'qqisiga chiqdi.

Hamd, munojot yo'lida bitilgan g'azallarda shoir Ollohni madh etadi, ulug'laydi, undan najot so'raydi, o'zining zaifligi, ojizu notavonligini izhor qiladi. Olloh, olam va odam, ularning munosabatlari, tanosubi haqidagi diniy-so'fiyona bilimlar, qarashlar va tasavvurlarning mag'zi aynan shu g'azallarga singdirilgan, zero Navoiy o'zining hamd va na't g'azallarida islom va tasavvufga uyg'un falsafiy qarashlarini umumlashtiradi.

Ayrim tadqiqotlarda ushbu turkum g'azallar orifona g'azallar qatorida o'rganilgan. Jumladan, A.Abduqodirov hamd g'azallarni

orifona gʻazallar tarkibida olib qaragan. Bu turkum gʻazallarda garchi orifona mazmun ancha ustuvor boʻlsa-da, ularning maqsad-vazifalari orifona gʻazallardan farq qiladi. Aynan shu sababli bunday gʻazallarni alohida oʻrganish maqsadga muvofiqdir.

Mulohaza va natijalar

Bevosita Ollohni madh etishga bagʻishlangan hamd turkumidagi gʻazallar ikki guruhga ajratilib, tavhid hamd gʻazallari hamda munojot hamd gʻazallari nomi bilan yuritiladi. Jumladan, XV asrda yashab ijod etgan adabiyotshunos olim Shayx Ahmad Taroziy “Funun ul-balogʻa” asarida shunday yozgan edi: “Agar Tengri azza va jallagʻa hamd etsalar, oni tavhid derlar. Va agar Muhammad Mustafo sallolohi alayhi vasalamni vasf qilsalar, naʼt derlar. Agar Tengri hazratinda tazarruʼ qilsalar, munojot oʻqurlar” (Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1994).

Hamd va munojotlar mavzui, ifoda usuli va obrazlari bilan bir-biriga juda yaqin. Ularning har birida ilohiy muhabbat betakror mahorat bilan ifodalangan. Buni esa poetik maʼnoni ifodalashda obrazlar va badiiy sanʼatlarning qoʻllanilish darajasini tadqiq etish orqali oʻrganish mumkin. Hamdlardagi poetik uslubning asosiy komponentlari hisoblangan maʼno, timsol va badiiy sanʼatlar hamda tasvir vositalarini uygʻunlikda oʻrganish shoir dunyoqarashi, ilgari surgan gʻoyalari, falsafiy fikr-mulohazalarini anglab yetishda oʻziga xos bir yoʻl. Chunki “badiiy sanʼatlarni tanlab olish va qoʻllash, ular qanchalik murakkab va jozibador boʻlmasin, hamisha hech bir istisnosiz baytda aytilishi lozim boʻlgan mazmunni munosib darajada ifodalash uchun vosita boʻladi. Obraz yaratishning oʻzi maqsad boʻlolmaydi...” (Стеблева, 1982, с. 38).

“Tavhid soʻzining lugʻaviy maʼnosi – biror-bir narsani vohid aylash. Ilmiy istilohda esa Ollohning yagonaligiga ishonmoqdir. Soʻfiylar eʼtiqodida tavhid Ollohning azal va abadda sobit vahdoniyatiga ishonchdir. Olimlar tushunchasida, tavhid – eʼtiqodga taalluqli boʻlsa, soʻfiylar uchun u maqsad, mushohada va maʼrifat hisoblanadi. Birinchisi bilish va tasdiq etishga asoslansa, ikkinchisi zavqiy idrokka suyanadi” (Алишер Навоий, 2001, s. 506). Shuningdek, tavhidning tavhidi afʼol, yaʼni har qanday sifatni Ollohdan deb va ularni hol nazari bilan koʻrib, kamolga yetkazish; tavhidi sifat – har qanday sifatni Xudodan deb anglash va uni mukammallashtirish; tavhidi zot, yaʼni borliqdagi hamma narsani faqat Olloh vujudining natijasi deb bilish kabi darajalar mavjudligi ham taʼkidlangan. Vasf, madh ruhida bitilgan bu turkum gʻazallarni “tavhid” istilohi vositasida ifodalash, asosan,

vohidlik, ya'ni yakka-yu yagonalik Ollahning eng muhim sifatlaridan biri ekanligiga borib tutashadi.

Tajalli nazariyasi g'oyalari, ya'ni mavjud olam, undagi ashyolarning jami Haqning zuhuri, degan qarashni o'zida mujassamlashtirgan, badiiy talqin etlgan g'azalga murojaat qilamiz:

Zihi husnning zuhuridin tushib har kimga bir savdo,

Bu savdolar bila kavnayn bozorida yuz g'avg'o.

Baytning ma'nosini ochishda muhim bo'lgan *savdo* mafhumi tasavvuf lug'atlarida ilohiy jazba, ilohiy ishq degan ma'nolarni anglatadi, deyilgan.

Dunyo, undagi mavjud narsalar Ollahning zuhuri, uning ko'zgudagi aksi, deb tushuntiriladi tasavvuf falsafasida. Demak, baytga binoan, shu dunyoda yashayotgan kishilarning boshiga ana shu zuhurotning o'ziga – mosivollohga berilish oqibatida shunday tashvishlar tushganki, uning javobini beradigan qiyomat kuni kavnayn bozori – mahshargohda g'avg'o-to'polonlar ko'tariladi. Qur'oni Karimda Qiyomat kunining tasviri berilgan oyatlar juda ko'p uchraydi, jumladan: "Bu kunda har bir jon o'zi qilgan ish-amali bilan jazolanur" (Куръони карим, 40:17). Zohirbinlik, dunyo hoyu havaslariga berilish oqibatida amalga oshirilgan ishlar *savdo* mafhumining ana shu mazmuni orqali ifodalanayotgandek. Biroq tasavvuf adabiyotida *savdoning* tutgan o'rniga e'tibor bersak, mosivollohga emas, balki Ollahga bo'lgan ishqning savdosi haqida so'z ketayotganini angalaymiz. Baytdan shu narsa ayon bo'ladi, ilohiy ishq iztiroblari bilan bu dunyoda yonayotganlar u dunyoda (Qiyomat kunida) ham shu istak bilan kuyib-o'rtanadilar. Ushbu baytda, va umuman shoirning hamd g'azallarida falsafiy-so'fiyona va diniy fikr-qarashlarning uyg'unlashib ketganini ochiq ko'rish mumkin. Shuningdek, baytda bir necha – *tajnis* (avvalgi misrada savdo-tashvish, keyingisida oldi-sotdi ma'nosida), *iyhom* (savdo), *tanosub* (bozor manzarasining ifodalanishi), *takrir* kabi badiiy san'atlar qo'llanilganki, ular orqali shoir-oshiqning ahvoli va uning mamduhi haqida tasavvur hosil qilish mumkin (ramziylik ham savdo tushunchasiga yuklangan). Ko'rinib turibdiki, "g'azallarda obraz yaratish uchun shoir foydalangan badiiy tasvir vositalarining barchasini e'tiborga olmay turib, ularning murakkab tarzda birikishidan hosil bo'lgan fakturasini (o'ziga xos xususiyatlarini) vujudga keltirgan ma'nolar aloqadorligi va ularning tovlanish rishtalarining barchasini ajratib olish mumkin emas" (Стеблева, 1982, s. 4).

Qur'oni Karimning "Fotiha" surasidagi: "Hamd-u sano butun olamlar xojasi, mehribon va rahmli, jazo (qiyomat) kunining egasi podshohi bo'lmish Oллоh uchundir" (**Қуръони карим, 1:14**), degan oyatlarni eslasak, shoir hamdlarida aytilgan fikrlarning nechog'li o'rinli va haqli ekanligi anglashiladi.

Chindan, hamd g'azallarida Oллоhga hamd-u sanolar aytish, u zotni ulug'lash, yuzlab sifatlarini badiiy bo'yoqlarda ifodalash muhim o'rin egallaydi. Bu jihatdan hamd g'azallardagi ko'pgina baytlar Qur'oni Karim oyatlariga hamohang, jumladan:

Seni topmoq base mushkuldurur, topmaslig' osonkim,

Erur paydoliq'ing pinhon, vale pinhonlig'ing paydo.

Shoirning "Munojot" asarida shunday satrlar bor: «Har negaki tashbih qililsa o'xshamassen, yaxshi boqilsa ul sendurur va sen ul emassen...». Bu fikrlar Qur'oni Karimning "Qof" surasidagi: "Biz unga (insonga – *K.M.*) jon tomiridan ham yaqinroqmiz" (**Қуръони карим, 50:16**), degan oyatni yodga soladi.

Diniy va so'fiyona fikr-qarashlar ifodalangan ushbu baytda Mahbubning sifatlarini tavsiflar ekan, shoir mahbub va oshiq timsollarini yoritish uchun bir xil san'atlar – *tazod* va *takrirni* (*takrir tardi aks* ko'rinishida kelgan) qo'llab baytga joziba beradi. Mahbubga nisbatan *pinhon-paydo* qarama-qarshi tushunchalar juftligi, oshiqqa nisbatan *topmoq* va *topmaslik*, *mushkul-oston* kabi mafhumlarning *tazodi* va bu juftliklar *takrori* mohiyatni ochib berish uchun xizmat qiladi. Hamdlarda Mahbub – Haq timsolini tavsiflashda *tazod* san'ati keng qo'llanilganini kuzatish va buni Haq sifatlariga muvofiq ifodalalar, deb tushunish ham mumkin. Diniy-so'fiyona nuqtayi nazardan anglangan dunyoni badiiy asarda ifodalash shoirga ancha keng imkoniyatlar beradi. Dunyoning yaratilishini diniy nuqtayi nazardan idrok etgan shoir Oллоhning qudrati oldida lol qolsa, so'fiyona qarashlar, ayniqsa, tajalliy nazariyasiga asoslanib fikr yuritayotgan chog'da har bir narsada – gul-u maysada, bud-u nobudda Haqning jilvasini – go'zalligini ko'rib hayratlanadi. Borliqda mavjud o'zi istagan har bir narsani timsol yoxud tashbeh sifatida qo'llay oladi. Haqni anglab borar ekan, borliqni, inson va uning umri – bularning o'tkinchiligi, umrning bebaqoligi singari masalalarni yanada chuqurroq his qila boshlaydi, tashbeh-u timsollarini, istioralarini ana shular bilan bog'laydi.

Hamd g'azallar Oллоhga hamd-u sanolar bitilgan, ilohiy muhabbat kuylangan g'azallardir. Bu muhabbat, bir tomondan, shoirning diniy

qarashlari bilan chambarchas bogʻlanagan boʻlsa, ikkinchi tomondan tasavvuf falsafasi bilan uygʻunlashib ketgan. Aniqrogʻi, bu turkum gʻazallarda din va falsafa, hikmat va vahdat, kalom va hadis ilmlari oʻz ifodasini topgan. Shoir hamd-u sanolar aytish, najot soʻrash vositasida inson, uning insonlik mohiyati haqidagi fikrlarini ifodalashga muvaffaq boʻladi. Zero, bu olamning yaratilishidan maqsad odam, odamdan maqsad esa komil inson ekanligi koʻp bor, jumladan, shoirning oʻz asarlarida ham eʼtirof etilgan:

Ey, nechukkim, durni maxfiy asrabon Ummon aro,

Gavhari ishqini pinhon asragʻan inson aro.

Chunki insonni bu gavhar birla aylab bahramand,

Sarfarozi aylab maloyik xayli birla jon aro.

Shunday ekan, ilohiy muhabbat, yaʼni insonning Ollohga muhabbati asosida ham insonning oʻta nozik va murakkab his-tuygʻulari mujassam. Navoiy bu turkum gʻazallarida inson ruhiy olamini oʻziga xos bir yoʻl bilan – diniy-soʻfiyona bilimlar asosida kashf etishga kirishadi.

Ilohiy muhabbat bilan yoʻgʻrilgan hamd, munojot gʻazallarni tasavvuf falsafasiga bogʻlab oʻrganish ularning mohiyatini teranroq anglashga, gʻazallarni toʻgʻri tushunishga imkon yaratadi. Ushbu turkum gʻazallarda soʻfiyona qarashlarning badiiy ifodasi haqida ilm ahli tomonidan ham baʼzi mulohazalar bildirilgan. Jumladan, navoiyshunos S.Gʻanieva hamda H.Neʼmatov “Badoeʼ ul-bidoya” devonidagi 2-gʻazalning (“Zihi husnuning zuhuridin tushib har kimga bir savdo...” deb boshlanuvchi) baytlarini tasavvufning yetti maqomi (talab, ishq, maʼrifat, istigʻno, tavhid, hayrat, faqru fano) bilan uygʻunlashtirib tushuntiradilar. Boshqa bir oʻrinda ushbu gʻazal “Lison ut-tayr»dagi yetti vodiy bilan bogʻliq epik tasvirlarning eng kichraygan, siqiq, falsafiy ramziy tarhidek”, deb baholangan.

“Tasavvufda bandaning Ilohga muhabbati bilan birga, Ilohning oʻz bandalariga muhabbati ham eʼtiborga olinadi, – deb yozadi prof. N. Komilov. – Aslini olganda, olam, uning ashyolari, tirik mavjudotlar, inson – hamma-hammasi Mutlaq ruhning muhabbati tufayli vujudga kelgan. ...Tasavvufiy muhabbat ikkiyoqlamadir, bir tomondan, oʻz yaratuvchisiga muhabbati, ikkinchi tarafdin, Tangrining bandasiga marhamati, xayr-u ehsoni...” (Komilov, 1996, s. 39).

Vahdat ul-vujud falsafiy taʼlimotining asoschisi Ibn Arabiy fikricha, koinot ilohiy sevgi va zotiy ishqning zarurati sifatida shaxsi aniq

borliqlar holida zot jihatdan yagona borliq bo'lgan Olohning tajallisidan boshqa narsa emas (Typap, 1999, s. 48).

Muqaddas hadislardan esa "Yashirin xazina edim, meni bilib tanishlarini istadim, maxluqotni yaratdimki, meni tanib bilsinlar", degan fikrning guvohi bo'lamiz (Typap, 1999, s. 39).

Hamd g'azallar Olohni ulug'lash, unga hamdu sanolar aytish uchungina bitilgan baytlar emas. Balki u mangulik qarshisida ojiz turgan insonning umri, hayotni – ularning mohiyatini anglash istagida yangilanayotgan ruhining talpinishlari, izlanishlari va evrilishlari hamdir. Axir ilohiyotni bilishga, anglashga intilayotgan inson, avvalo, o'zini taftish eta boshlaydi, o'z qalbini, ruhiy olamini o'rganib, tanib boradi. Bunday intilishning zarur shartini esa shoir bir g'azali xulosasida shunday ifodalab beradi:

O'zdin qutul, Navoyiyu maqsadg'a yetki, qush

Yetmas chamang'a, bo'lsa qafas ichra muftalo.

Demak, shoir ta'kidlayotganidek, maqsadga yetish – Oloh muhabbatiga, vasliga muyassar bo'lish uchun o'zlikdan – nafs qutqularidan xalos bo'lib borish lozim. Mashhur so'fiy Hasan Basriy: "Kimki o'z Rabbini tanisa, uni sevadi, kimki dunyoni tanisa, undan voz kechadi" (Суфизм в контексте мусульманской культуры, 1989, s. 169) – deb aytgan edi. Olohni tanib borgan bandaning ko'nglida unga muhabbati ortib boradi, uning boqiyligidan o'lmaslikka, yashashga tashna ruhiga yupanch tuyadi, bu dunyoning mohiyatan foniyligi – o'tkinchiligini anglab, unga e'tibori susayadi. Bu kabi baytlarda endi lirik qahramon obrazi – shoir "men"i yanada aniq ko'rina boshlaydi. Shularni nazarda tutgan shoir hamd g'azallarda Olohni madh etib, ulug'lab, ta'rif-tavsif qilar ekan, uning azaliy va abadiylikini, dunyodagi jamiki narsalardan, tiriklikdan-da ustunligini, qudrati, lutfi, mehri, qahri, jabri kabi sifatlarini olam deb atalmish makondagi jilvasi vositasida badiiy ifodalashga muyassar bo'ladi. Buning natijasida hamd g'azallarining o'ziga xos obraz-timsollari, ramzlari va badiiy tasvir vositalari, xullas, o'ziga xos uslubiy-badiiy xususiyatlari vujudga kelgan.

Quyosh, zarra, gul, bulbul, sham', parvona, dengiz (bahr), mavj, qatra, hubob kabi badiiy-ramziy timsollar hamda husn, zot, sifot, zuhur, azal va abad, baqo va fano, bud va nobud, makon va zamon, mir'ot kabi diniy-so'fiyona timsol va tushunchalar shoir ijodiy niyatini ifodalashda muhim vositalar hisoblanadi. Ularni g'azaldagi vazifasiga ko'ra turkumlash ham mumkin. Bu timsol va tushunchalarning asosiy qismi

ko'p o'rinlarda qarama-qarshi yoki o'xshash tushunchalar juftligi (ilohiy manba va zuhurotni ifodalovchilar) sifatida qo'llaniladi, mohiyat va hodisani, juz' va kullni anglab yetish imkonini beradi.

Hamd g'azallarda so'fiyona ma'no-mazmun kasb etgan timsol va tushunchalar anchagina.

Hamd g'azallarning ham asosiy timsollari mahbub va uning oshig'i. Oshiq o'z mahbubi – Oллоh yo'lidagi adoqsiz ishq egasi. U o'z mahbubini qanchalik sevsa, mahbubi ham uni shu qadar sevishiga ishonadi. Zero, "Oллоh zikri – Oллоh muhabbatining alomatidir", degan qudsiy hadis bor. Chindan, Oллоhni Navoiydek zikr etishni, uni madh etib bunday g'azallar bitishni Uning muhabbatiga sazovor bo'lgan insongina uddalay olishi mumkin. Shoir tavhid hamd g'azallarda Oллоh go'zalligiga, munojotlarda esa uning rahmliligi, kechirimlilikigi kabi sifatlariga asosiy e'tiborni qaratadi, undan umidvor bo'ladi. Jumladan:

Navoiy qaysi til birla sening hamding bayon qilsun,

Tikan jannat guli vasfin qilurda gung erur go'yo.

Mahbub – Oллоh hamdini bitgan oshiq-shoir o'z so'zlaridan qanoatlanmay, o'zini bu sohada ojiz-u notavon bilib, *tazod* va *tashbeh* san'atlari yordamida fikrini ifodalaydi. Oshiq o'zini hech qachon jannat gulini ko'rmagan (ko'rishi ham gumon), shuning uchun ham uni vasf eta olmaydigan (gunglik – bexabarlik, ojizlikka ishora), bu dunyoda ham u qadar qadri yo'q tikanga tenglashtirar ekan, mahbubini o'ziga qarama-qarshi o'laroq, *jannat guliga* qiyoslaydi. G'azalning avvalgi baytlarida juda go'zal madhlar bitilgan bo'lib, ushbu – so'nggi baytdagi fikr shoir-oshiqning hech narsaga arzimasligini anglatmaydi, balki uning mahbubi har qanday hamd-u sanodan baland. Shunday bo'lsa-da, uning hamdini aytishdan to'xtashni istamagan shoir keyingi g'azal maqta'sini shunday yakunlaydi:

Ushshoq aro, yo rabki, Navoiyga maqome

Bergilki, sening hamdinga bo'lsun tili go'yo.

Ya'ni: "Ey Oллоh, oshiq-larining ichida Navoiyga shunday bir maqom bergilki, sening hamdingni aytishda uning tili go'yo bo'lsin". Ushbu baytda *insho* lafziy san'atining *nido* (yo rabki, ...) hamda *amr va nahiy* (bergilki,) usullarini qo'llagan shoir qahramonning ruhiy holati yanada aniqroq namoyon bo'lishiga imkon beradi. Munojot hamdlarda oshiq-shoir yaratuvchiga bevosita murojaat qiladi. Bu esa ko'pincha ifoda usullarini anglatuvchi *insho* san'atining *nido* hamda *amr va nahiy* kabi shakllarini qo'llashni taqozo etadi.

Hamd gʻazallari qahramoni – oshiqning ahvoli quyidagi baytda juda goʻzal ifodasini topgan:

Bordur Navoiy bekase, ishq ichra andoqkim xase,

Chun oʻrtading ani, base, kuydurma doʻzaxda yano.

Mahbub ishqida oʻrtangan oshiq bu ishq dastida yolgʻiz va xasdek qovjirab qolganini anglatar ekan, ishq dastida kuygan bu jonni doʻzaxda yana kuydirmaslikni soʻraydi. Bu bilan ishq olovi doʻzax olovidan ham kuchliroq ekanligiga ishora qiladi. Oʻz fikrlarini mahorat bilan ifodalash uchun shoir *musajjaʻ* (birinchi misradagi *bekase va xase* hamda ikkinchi misradagi *base* soʻzlarining qofiyalanib kelishi), *mubolagʻa* (oshiqning xasga qiyoslanishi), *insho* sanʼatining *amr va nahiy* usulini (kuydurma...) qoʻllaydi.

Bu turkum gʻazallarda tasvirlanayotgan oshiqni soliklikning mohiyatini anglagan, oʻzini shu maqomda koʻra olish darajasiga koʻtarilgan, deb aytish ham mumkin. Chunki uning dardlari, bu dunyoning mohiyatini, Ollohni anglash va bularni ifodalab berish darajasi shundan dalolat beradi. Bir gʻazalda shoir shunday yozadi:

Ey Navoiy, solik ersang haq vujudin bil vujud,

Mosivollohni adam, vallohu aʻlam bis-savob.

Demak, solikning niyati – oʻz vujudini Haq vujudida koʻrish, unga singib ketish, u bilan qovushish. Haqdan oʻzga narsalarning barchasi (mosivolloh) solik uchun yoʻqlik bilan barobar. Shoir soʻfiyona qarashlarini ifodalayotgan ushbu bayt hamd gʻazallaridan koʻzlangan maqsadni oydinlashtiradi. Mana shunday ulugʻ niyat bilan, otashin muhabbat bilan, oshiq-shoir oʻz mahbubi Ollohni madh etib, soʻfiyona qarashlarini badiiy mukammallik darajasiga olib chiqadi.

Hamd gʻazallar ham shoirning boshqa turkum gʻazallari singari badiiy mukammal boʻlib, koʻplab sheʼriy sanʼatlar, jumladan, *kitobot*, *ishtiqoq*, *talmeh* va boshqalar asosiga qurilgan. Masalan:

Malohat birla tuzdung sarvqadlar qomatin, yaʼni

Ki mundoq zeb birla ul alifni aylading zebo.

“Zeb” yaratuvchiga, “zebo” esa yaratilmishga tegishli sifat. Bu sifatlar *ishtiqoq* sanʼati koʻmagida muvofiqlashtirilgan. Ayni paytda “zeb”ga *alifning* qoʻshilishini (*alif* goʻzal qomat, zeboning sifati maʼnosida keladi) shoir *kitobot* sanʼati asosida izohlaydi.